

Nargizaxon NURDINBAYEVA,

Namangan davlat universiteti o'qituvchisi
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktoriYOSHLIK KATEGORIYASINING AYRIM FRAZEOLOGIK
BIRLIKLER ORQALI LISONIY VOQELANISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek badiiy matnlarida bola ruhiyatidagi yoshlik, g'orlik, tajribasizlik va voyaga yetmaganlik kabi kategoriyalarining ayrim frazeologik birliklar vositasida lisoniy ifodalanishi tahlil qilgan. Tadqiqot materiali sifatida badiiy asarlarda qo'llangan "suyagi qotmagan", "ona suti og'zidan ketmagan", "mo'ychinak tishlamagan", "esini tanimagan", "balog'atga yetmoq", "bo'yi yetmoq", "er etmoq", "oqi oq, qizili qizil bo'lib yetilmoq", "oq-qorani ajratmoq" kabi birliklar olingan. Ushbu birliklarning nominativ ma'nosi bilan bir qatorda, bola haqidagi konseptual tasavvurlarni shakllantirishdagi imkoniyatlari ochib berilgan. Tahlil natijasida frazeologik birliklar bolaning biologik yoshini ifodalash bilangina cheklanmay, uning hayotiy tajribasi, ijtimoiy yetukligi, dunyoqarashi va ruhiy holatiga oid semantik belgilarni ham mujassamlashtirishi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: bola ruhiyati, frazeologik birlik, yosh kategoriyasi, g'orlik, tajribasizlik, voyaga yetmaganlik, badiiy matn, lingvokognitiv tahlil.

Annotation. This article analyzes the linguistic expression of such categories of the child's psyche as youth, immaturity, inexperience, and minor status through certain phraseological units in Uzbek literary texts. The research material includes the phraseological units suyagi qotmagan ("not yet physically mature"), ona suti og'zidan ketmagan ("still very young"), mo'ychinak tishlamagan ("not yet having reached maturity"), esini tanimagan ("not yet self-aware"), balog'atga yetmoq ("to reach puberty"), bo'yi yetmoq ("to reach physical maturity"), er etmoq ("to become a mature man"), oqi oq, qizili qizil bo'lib yetilmoq ("to reach full maturity"), and oq-qorani ajratmoq ("to distinguish right from wrong"), as used in literary works. Alongside their nominative meanings, the article reveals the potential of these units to shape conceptual representations of the child. The analysis demonstrates that phraseological units are not limited to expressing the biological age of a child; they also encapsulate semantic features related to the child's life experience, social maturity, worldview, and psychological state.

Keywords: child's psyche, phraseological unit, age category, immaturity, inexperience, minor status, literary text, cognitive-linguistic analysis.

Аннотация. В статье анализируется языковая репрезентация таких категорий детской психики, как возраст, незрелость, неопытность и несовершеннолетие, посредством отдельных фразеологических единиц в узбекских художественных текстах. В качестве материала исследования отобраны фразеологические единицы, употребляемые в художественных произведениях, такие как suyagi qotmagan («ещё не окрепший физически»), ona suti og'zidan ketmagan («ещё молоко матери с губ не сошло»), mo'ychinak tishlamagan («ещё не достигший определённого возраста»), esini tanimagan («ещё не осознающий себя и окружающий мир»), balog'atga yetmoq («достичь совершеннолетия»), bo'yi yetmoq («достичь зрелого возраста»), er etmoq («выйдти замуж / стать взрослой женщиной»), oqi oq, qizili qizil bo'lib yetilmoq («созреть, достигнув полной зрелости»), oq-qorani ajratmoq («научиться различать добро и зло») и др. Наряду с их номинативным значением раскрываются возможности данных единиц в формировании концептуальных представлений о ребёнке. В результате анализа установлено, что фразеологические единицы не ограничиваются выражением биологического возраста ребёнка, но также аккумулируют семантические признаки, связанные с его жизненным опытом, социальной зрелостью, мировоззрением и психическим состоянием.

Ключевые слова: детская психика, фразеологическая единица, категория возраста, незрелость, неопытность, несовершеннолетие, художественный текст, лингвокогнитивный анализ.

Badiiy matnda bola obrazi uning tashqi ko'rinishi yoki biologik yoshini ifodalovchi birliklar orqali emas, balki bolaning ruhiy-intellektual holati, hayotiy tajribasi, ijtimoiy mavqeyi va voqelikka munosabatini ifodalovchi lisoniy vositalar orqali ham shakllantiriladi. Shu jihatdan bola ruhiyatining lisoniy reprezentatsiyasi murakkab va ko'p qatlamli hodisa hisoblanadi.

Bola ruhiyatini ifodalovchi birliklar orasida yosh va g'orlikni bildiruvchi frazeologik birliklar alohida o'rin tutadi. Chunki bunday birliklar faqat bolaning yoshini bildirmaydi, balki uning hali hayotiy tajriba orttirmagani, mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatining cheklanganligi, dunyoni anglash jarayonida ekanligi kabi belgilarni ham verbal tarzda namoyon etadi. O'smirlik inson ontogenezidagi muhim yosh davrlaridan biri sifatida psixologiya, pedagogika, adabiyotshunoslik hamda tilshunoslikning turli yo'nalishlarida tadqiq etib kelinmoqda. Psixologik tadqiqotlarda o'smirlik davriga xos ruhiy o'zgarishlar, emotsional holatlar, xarakter shakllanishi, o'z-o'zini anglash, mustaqillikka intilish, tengdoshlar bilan munosabat va xulq-atvor xususiyatlari asosiy tadqiqot obyektlari sifatida qaratiladi.

O'zbek adabiyotshunosligida o'smir obrazi va uning ruhiy olamini badiiy ifodalash masalalariga e'tibor qaratilgan. Xususan, bolalar adabiyoti namunalari o'smir qahramonlarning xarakteri, ichki kechinmalari, hayotiy qarashlari, ruhiy ziddiyatlari hamda shaxs sifatida shakllanish jarayoni badiiy-psixologik jihatdan tahlil qilishgan. Shuningdek, o'zbek bolalar nasrida o'smir obrazining yaratilishi, psixologizm va qahramon ruhiyatini ochib berish vositalari yuzasidan tadqiqotlar ham amalga oshirilgan.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan esa shaxs ruhiyati va emotsional holatlarining lisoniy ifodasi, insonning ichki kechinmalarini bildiruvchi leksik-semantik birliklar, emotsional-ekspressiv vositalar, frazeologik birliklar, metafora va o'xshatishlarning semantik-pragmatik xususiyatlari tadqiq etilgan. Jumladan, L.Doliyeva "Emotsional aspektda ruhiyatni tasvirluvchi frazeologizmlarning lingvopsixologik tavsifi" (fransuz tili materialida) [1], M.Kaxarova "Ingliz va o'zbek bolalar nasrida o'smirlar tasviri" [2], G.Raximova "Badiiy tarjimada bolalar va o'smirlar ruhiyatining qayta yaratilishi" (fransuzcha-o'zbekcha va o'zbekcha-fransuzcha tarjimalar misolida) [3] tadqiqotlarini misol qilib keltirish mumkin, biroq o'smirlikning yosh davri sifatidagi belgilari bilan bir qatorda unga xos bo'lgan g'orlik, tajribasizlik, soddalik, beg'uborlik, hayotiy vaziyatlarni to'liq anglamaslik kabi psixologik-xarakterologik xususiyatlarning badiiy matnda qanday lisoniy birliklar orqali ifodalanishi masalasi alohida va tizimli tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha yoritilmagan.

"G'orlik" tushunchasi ham o'zbek tilida insonning tajribasizligi, xomligi, hayotiy tajribaning yetishmasligi bilan bog'liq semantik mazmunni ifodalovchi birlik sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan g'orlik o'smirlikning biologik yosh chegarasini emas, balki ushbu davrga xos bo'lishi mumkin bo'lgan psixologik va xarakterologik belgilarni ifodalashi bilan ahamiyatlidir.

Demak, mavjud tadqiqotlarda o'smirlik ko'proq psixologik, pedagogik va adabiy-estetik jihatdan, inson ruhiyati esa umumiy lingvistik aspektida o'rganilgan. O'zbek badiiy matnida o'smirlik va g'orlikning o'zaro semantik munosabati, ularni voqelantiruvchi lisoniy birliklarning tizimi hamda mazkur

birliklarning badiiy-kognitiv va lingvopoetik xususiyatlarini kompleks tadqiq etish masalasi esa maxsus tadqiqotni talab etadi. Mazkur maqolada aynan shu jihatga e'tibor qaratilib, o'smirlik va g'o'rlik mazmunining badiiy matndagi lisoniy ifoda vositalari, ya'ni frazeologik birliklar misolida tahlil qilingan. Ma'lumki, frazeologizmlar lisonda barcha lisoniy birliklarga xos bo'lgan umumiylik tabiatiga ega bo'ladi va nutqda xususiylik sifatida namoyon bo'ladi. Frazeologizmlar lug'aviy birlik bo'lganligidan u nutq jarayonida gaplar tarkibida bir mustaqil so'z kabi harakat qiladi – bir gap bo'lagi yoki kengaytiruvchi sifatida keladi [4: 66].

“Suyagi qotmagan”. “O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati”da *“Suyagi qotdi kimning nimada. Yoshlikdan biror ish bilan shug'ullanib katta bo'lmoq”* [5: 216] tarzida izohlangan. *“O'zbek tilidagi suyagi qotmagan”* iborasi esa hali jismoniy jihatdan shakllanib ulgurmagan, yosh bolaga nisbatan qo'llanadi. Badiiy matnda esa ushbu birlik bolaning yoshini ifodalovchi nominativ vosita sifatida yuzaga chiqib, uning ijtimoiy jihatdan himoyaga muhtojligini ham anglatishi mumkin. *Hali suyagi qotmagan bolalarni dalaga haydab chiqishiga kimning haqqi yo'q*, – dedi yana choy quya turib (O'.Hoshimov, “Nur borki, soya bor”).

Mazkur kontekstda suyagi qotmagan birligi bolaning yoshini ifodalasa-da, uning semantik imkoniyati bundan kengroqdir. Birikma tarkibidagi suyagi komponenti inson organizmining jismoniy shakllanishi bilan bog'liq bo'lsa, qotmagan komponenti tugallanmaganlik, shakllanish jarayonining davom etayotganini bildiradi. Demak, mazkur frazeologik birlikning konseptual asosida: yosh bola → jismoniy shakllanish → hayotiy tajribaning kamligi → himoyaga ehtiyoj kabi assotsiativ bog'lanishlar yuzaga keladi.

“Ona suti og'zidan ketmagan”. *To'rtinchi sinf o'quvchilari hali ona suti og'zidan ketmagan bolalar... Buni o'zingiz ham yaxshi bilasiz* (O'.Hoshimov, “Nur borki, soya bor”). Bu iborada ona suti obrazi chaqaloqlik va go'daklik davrining asosiy belgisi sifatida tanlangan. “Ona suti” bolaning onaga bog'liqligini, og'zidan ketmagan komponenti esa mazkur bog'liqlikning hali uzilmaganini anglatadi. Berilgan misolda ibora to'rtinchi sinf o'quvchilariga nisbatan qo'llanmoqda. Demak, real biologik yoshdan ko'ra ularning ijtimoiy va hayotiy tajribasi kichikligi ta'kidlanmoqda. Bu frazeologik birlik biologik yoshni emas, balki subyektiv idrok etilgan “ruhiy-yosh” holatini ham ifodalashi mumkinligini ko'rsatadi.

“Mo'ychinak tishlamagan”. *Mo'ychinak tishlamagan hali* (O'.Hoshimov, “Nur borki, soya bor”). *Mo'ychinak tishlamagan* iborasi turmushning achchiq-chuchugini totmagan, tajriba ko'rmagan, yosh, go'dak, g'o'r [6: 321] shaxsga nisbatan qo'llanadi. Ushbu birlikda mo'ychinak hayot tajribasi, turmush va katta yosh bilan bog'liq madaniy assotsiatsiyani yuzaga chiqaruvchi obrazli komponent sifatida namoyon bo'ladi. Tishlamagan esa ushbu tajribadan hali bahramand bo'lmaganlikni bildiradi.

“Esini tanimagan”. *Hali esini tanimagan o't-olov bola shu yerda balog'at ostonasiga yetdi* (S.Ahmad. “Qadrdon dalalar”). Bu misolda *esini tanimagan* iborasi bolaning o'zligini, atrof-muhitni va ijtimoiy voqelikni to'liq anglab yetmagan davrini ifodalaydi. Ayniqsa, iboraning “balog'at ostonasiga yetdi” birligi bilan qarama-qarshi qo'yilishi semantik jihatdan muhim. Bu yerda *esini tanimagan* – anglashning shakllanmaganligi, balog'atga yetmoq esa jismoniy va ruhiy yetuklik bilan bog'lanadi. Natijada badiiy matnda bolaning ruhiy rivojlanishi “anglamaslik → anglash → yetilish” dinamikasi asosida ifodalanadi. Bola ruhiyatining yosh bilan bog'liq kategoriyalarini faqat kichiklikni bildiruvchi birliklar orqali emas, balki yetilish va balog'atga yetish holatini ifodalovchi birliklar orqali ham o'rganish mumkin.

Katta akamning qizi oqi oq, qizili qizil bo'lib yetilib turibdi (S.Ahmad, “O'talar va bolalar”). Bu kontekstda *oqi oq, qizili qizil bo'lib yetilmoq* birligi qiz bolaning jismoniy va tashqi jihatdan yetilganligini ifodalaydi. *Yetilmoq* fe'li esa faqat tashqi ko'rinishga emas, balki rivojlanishning ma'lum bosqichiga erishish tushunchasiga ham asoslanadi. Shuningdek, balog'atga yetmoq, bo'yi yetmoq, er etmoq birliklarida ham insonning yosh jihatdan rivojlanishi turli belgilar asosida verbalizatsiya qilinadi.

Tahlil qilinayotgan birliklar bolaning ruhiy holatini bevosita ruhiyat, kechinma, psixologiya kabi abstrakt nomlar bilan ifodalamaydi. Aksincha, insonning tana a'zolari, ona suti, turmush tajribasi, idrok va balog'at kabi konkret tushunchalar orqali uning ruhiy-ijtimoiy holatini anglatadi. Bu esa bolaning ruhiy rivojlanishini konseptual jihatdan “shakllanish” modeli asosida tasavvur qilish mavjudligini ko'rsatadi. Demak, badiiy matnda bola ruhiyati statik hodisa sifatida emas, balki rivojlanib boruvchi jarayon sifatida ham reprezentatsiya qilinadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, o'zbek badiiy matnlarida bola ruhiyatining yosh, g'o'rlik, tajribasizlik va yetuklik kabi kategoriyalari frazeologik birliklar yordamida o'ziga xos tarzda ifodalanadi. Suyagi qotmagan, ona suti og'zidan ketmagan, mo'ychinak tishlamagan, esini tanimagan kabi birliklar bolaning biologik yoshini belgilash bilan birga, uning hayotiy tajribasi, mustaqilligi va voqelikni anglash darajasini ham namoyon etadi. Bunga qarama-qarshi ravishda balog'atga yetmoq, bo'yi yetmoq, er etmoq, oqi oq, qizili qizil bo'lib yetilmoq, oq-qorani ajratmoq kabi birliklar bolaning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy jihatdan yetilish bosqichini ifodalashga xizmat qiladi. Shunday qilib, frazeologik birliklar bola ruhiyatining “yosh – tajribasizlik – anglash – yetilish” kabi semantik-kognitiv bosqichlarini lisoniy jihatdan modellashtirish imkonini beradi. Bu birliklarda bolaning ruhiyati bevosita nomlanmasdan, somatik, biologik, maishiy va ijtimoiy tajribaga asoslangan obrazlar orqali bilvosita reprezentatsiya qilinadi. Shu jihatdan ular o'zbek badiiy matnida bola ruhiyati kategoriyalarining lisoniy reprezentatsiyasini tadqiq etishda muhim lingvistik material vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Doliyeva L. Emotsional aspektda ruhiyatni tasvirlovchi frazeologizmlarning lingvopsixologik tavsifi: Filol. fan. bo'y. fal. dok. diss. avtoref... – Samarqand, 2024. – 160 b.
2. Kaxarova M. Ingliz va o'zbek bolalar nasrida o'smirlar tasviri: Filol. fan. bo'y. fal. dok. diss. avtoref... – Buxoro, 2023. – 150 b.
3. Raximova G. Badiiy tarjimada bolalar va o'smirlar ruhiyatining qayta yaratilishi (Fransuzcha-o'zbekcha va o'zbekcha-fransuzcha tarjimalar misolida): Filol. fan. bo'y. fal. dok. diss. avtoref... – Toshkent, 2021. – 152 b.
4. Mengliyev B., Xoliyorov O'. Ona tili. – Toshkent, 2009.
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildlik. 3-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.
7. Hoshimov O'. Nur borki, soya bor. – Toshkent: Nurli dunyo, 2024.
8. Said Ahmad. Qadrdon dalalar. – Toshkent: O'zdavnashr, 1949.
9. Said Ahmad. Saylanma. 3 jildlik. 1-jild: Qissalar. Hajvlar. Miniaturalar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1980.